

Noten.

(Verwijzing naar brieven van en aan Wally Moes gebeurt door middel van een nummer dat correspondeert met de betreffende brief, beschreven in bijlage 3 A, gevolgd door het jaar, waarin de betreffende brief werd geschreven.

Naar boeken en artikelen, beschreven in de bibliografie, wordt verwezen door een onderstreepte auteursnaam (of naam van de samensteller, of verkorte titel), gevolgd door een jaartal.)

1. Moes, 1961, p. 210.
2. Moes, 1961, p. 211.
3. Huizinga, 1927, p. 10.
4. Coenen, 1920.
5. De heer J.A. Schröeden, samensteller van een genealogie van de familie Moes, deelde mij telefonisch mede, dat hij tijdens zijn werkzaamheden aan deze genealogie bij de heer C.J. de Bruyn Kops, Blomswaard 19, Abcoude (de heer De Bruyn Kops is wetenschappelijk medewerker bij het Rijksmuseum te Amsterdam, afd. schilderijen), een kist had aangetroffen, die brieven bevatte en het manuscript van de memoires van Wally Moes. De heer De Bruyn Kops deelde mij echter mede, dat, naar hij meende, zich onder zijn Moes-archivalia geen brieven van Wally Moes bevinden, maar dat hij momenteel deze documenten niet kon raadplegen. Zo gauw dit wel mogelijk zou zijn, zou hij mij 't uitsluitel geven (brief, d.d. 23 januari 1980). Via andere bronnen heb ik inmiddels vernomen, dat de heer De Bruyn Kops zeer ernstig ziek is geworden, waardoor dit voorlopig volledig onmogelijk zal zijn.
Het blijft dus onzeker, hoewel niet onwaarschijnlijk, dat deze verzameling brieven van of aan Wally Moes bevat.
Zie ook: noot 271.
6. Een voorbeeld hiervan is, dat een snelle toegang tot vele familie-archieven gevormd wordt door de 'Centrale registratie van particuliere archieven' sinds kort ondergebracht in het ARA te Den Haag. Noch het Letterkundig Museum, noch het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie, hebben mij hierop gewezen, hoewel ze op de hoogte waren van het doel van mijn onderzoek. Ook is mij gebleken, dat het bestaan van deze instelling onder neerlandici, ook onder hen die zich geregeld met archiefonderzoek bezig houden, weinig bekend is. Doordat ik pas in een vrij laat stadium op de hoogte kwam van het bestaan van deze instelling, hebben de gegevens daarin slechts kunnen dienen als cheque-list.
7. Giltay, 1976.
8. Deze en de andere archiefverzamelingen die zijn gebruikt, zijn beschreven in bijlage 2. De brieven van en aan Wally Moes, die in deze archieven gevonden zijn, zijn beschreven en voor een deel afgeschreven in bijlage 3.

9. Schröder, 1955.
De belangrijkste familieverhoudingen die voor deze scriptie van belang zijn, zijn weergegeven in bijlage 1.
10. Het onderzoek is in eerste instantie gericht op relaties, waarvan het mij bekend was, dat ze bestonden, of waarvan dat in de loop van het onderzoek duidelijk werd. Schrijvers, schilders en andere kunstenaars stonden voor een zeer groot deel in nauw onderling contact, zeker degenen die op zo'n beperkt gebied als Amsterdam en Het Gooi woonden. Nagaan van alle mogelijke relaties was in dit stadium ondoenlijk. In een aantal gevallen, waarin de kans groot leek, zijn de gedrukte bronnen voor biografische gegevens nagegaan.

Omdat het onderzoek een literair-historische opzet had, is ook een relatie met b.v. Antoon Derkinderen, waarvan bekend was dat ze bestond, niet verder nagezocht.

Ook is het voorgekomen, dat door een tijdslimiet te stellen, niet alles onderzocht kon worden. Zo kwam ik b.v. te laat op het spoor van het artikel: Margaret Scolari Barr. Medardo Rosso and his Dutch patroness Etha Fles. In: 13e Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek. Bussum, 1962, p. 217-251. Hierin wordt gewezen op het bestaan van één pleegkind van één van Wally Moes' beste vriendinnen, Etha Fles (p. 217). Via die weg zou mogelijk nog materiaal te achterhalen zijn geweest, hoewel in hetzelfde artikel wordt medegedeeld, dat de meest brieven aan haar in de tweede wereldoorlog en bij haar dood werden vernietigd (p. 217).
11. Gemeente Amsterdam, geboorteregister 1856, dl. 6, fol. 195 v.
12. idem.
13. Moes, 1961, p. 27.
Hijzelf was in Nederland geboren. Zijn vader was uit Duitsland afkomstig, zijn moeder was Nederlandse (Schröder, 1955, fol 6).
14. Gemeente Amsterdam, huwelijksregister 1847, dl. 3, akte 120.
15. Op 2 februari 1866 (Schröder, 1955, folio 10).
16. Op 1 juni 1896 (Schröder, 1955, folio 10).
17. In de Burgerlijke-~~Stand~~gegevens van Wally Moes staat als geloof vermeld: Evangelisch-Luthers (afschrift bevolkingsregister Laren, d.d. 16 november 1979).
18. Moes, 1961, p. 35-36
19. Zie brief nr. 236(1918).
en Moes, 1961, p. 207
20. Moes, 1961, p. 8-60 (d.i. tot het moment dat ze naar de Rijksacademie van Beeldende Kunsten gaat. De memoires zijn een belangrijke bron voor de biografische kennis tot ongeveer haar 28e jaar. De waarde van autobiografieën voor het verzamelen van biografische gegevens kan zeer verschillend zijn. De betrouwbaarheid lijkt in dit geval redelijk te zijn, voor zover de gegevens te controleren vielen door vergelijking met andere bronnen. Afwijkingen worden zo nodig vermeld. Wally Moes heeft in elk geval moeite gedaan om zaken, waar ze niet zeker van was te controleren (b.v. brief nr. 238(1918?)), waarin ze bericht dat ze op haar verzoek een afschrift van een brief heeft gekregen, die door de Rijksacademie ooit aan

haar was verstuurd). In sommige gevallen heeft de editeur van haar memoires/gegevens die fout bleken gewijzigd (zie p. 71)

21. Wat ze in haar autobiografie over het onderwijs vertelt, lijkt sterk op het soort onderwijs dat Henriëtte Roland Holst in haar herinneringen schildert (Roland Holst-van der Schalk, 1979, p. 22-44). Op wat voor soort school Wally Moes gezeten heeft, is niet geheel duidelijk. Het onderwijs voor meisjes was over het algemeen nogal slecht. In 1863 was de wet op het middelbaar onderwijs aangenomen, in 1871 werden voor het eerst meisjes toegelaten op de hogere burgerscholen, en ook de middelbare scholen voor meisjes kwamen slechts zeer langzaam van de grond (vgl. Bartels, 1947).
22. Moes, 1961, p. 32.
23. Moes, 1961, p. 34,36.
In het manuscript van Heilig ongeduld lag een folder, waarin het programma van een 'soirée musicale', verzorgd door de leden van de familie Moes en hun vrienden, beschreven wordt. Wally Moes bespeelt de piano.
24. Moes, 1961, p. 54. Haar jongste broer Ernst, de latere directeur van het Rijksprentenkabinet, heeft later wel enkele jaren kunnen studeren (zie p. 94-95).
25. Moes, 1961, p. 62.
26. Moes, 1961, p. 62. Zie ook noot 150.
27. De geschiedenis van haar verhouding tot Antoinette Zimmerman wordt verhaald in Moes, 1961, p. 144-150.
Veel uitgebreider, met name over het gedrag van de man van Antoinette, Eduard von Bamberg, over haar latere liefdeservaring en over haar zelfmoord, was dit beschreven in het manuscript. Voor de boekuitgave zijn deze passages echter geschraapt (zie p. 84-86; 91-93).
28. Zie verder p. 20-21.
29. Met name via Henriëtte de Vries, kunstschilderes te Amsterdam. Ze was door Allebé bij Wally Moes aanbevolen. Wally Moes verschafte haar adviezen. Ze leefde van 1886-1942 (Scheen, 1970, p. 44).
30. Brief R.N. Roland Holst aan August Allebé, d.d. 6 november 1918 (PKB). (zie bijlage 3 C).
31. Moes, 1961, p. 77-79. Voor de tekst van het bezwaarschrift zie p. 79-81.
32. Moes, 1961, p. 82-88.
33. Moes, 1961, p. 88-92.
34. Moes, 1961, p. 91.
35. Moes, 1961, p. 98-99.
36. Brief nr. 4 (1880).
37. Moes, 1961, p. 191.
38. Moes, 1961, p. 121-122.
De passage, waarin ze haar kritiek uit op het Amsterdamse regentendom is niet in Heilig ongeduld afgedrukt (zie p. 77-78).

39. Brief nr. 228 (1917). Hierin geeft ze een opsomming van haar trouwe vrienden. Zie ook noot 141.
40. Moes, 1961, p. 124.
41. De vermelding van Van Eeden hier komt voort uit een wat duister verhaal in een van zijn dagboeken (Van Eeden, 1971, p. 1249-1253; 1318). De kwestie stamt uit juni 1912. Etha Fles haalt Van Eeden naar Venetië om de Italiaanse toneelspeelster Eleonora Duse, voor wie Van Eeden ooit een toneelstuk heeft geschreven, te bevrijden van een 'vampier' in de vorm van haar vriendin Cordula Poletti. Van Eeden spreekt over Etha Fles in termen als 'gek', 'hysterische waanzin', 'totaal onberekenbaar'.

De verhouding tussen Jan Veth en Etha Fles ligt duidelijker.

Huizinga schrijft hierover:

"[...]

In den herfst werkte hij [d.i. Jan Veth] te Laren, waar Mauve woonde, en waar hij veel omging met Wally Moes en Etha Fles. Met deze laatste heeft hij gedurende tal van jaren veel brieven gewisseld, naast een echt hartelijk vertrouwen vol van heftig gekibbel en scherpe wederzijdse kritiek [...]" (Huizinga, 1927, p. 17).

Uit Heilig Ongeduld valt te vernemen, dat er veel contact was tussen de leden van het groepje artiesten dat zich in de beginjaren te Laren ophield (Moes, 1961, p. 190-191). Uit de briefwisseling van Jan Veth met zijn vrouw (dan nog zijn verloofde) blijkt dat de verhoudingen daarbinnen goed waren, en dat zijn houding tegenover Etha Fles geen andere was dan tegenover Wally Moes. Etha Fles liet zich echter veel meer gelden dan Wally Moes. Niet alleen was ze voor haar tijd tamelijk nonconformistisch, maar ook sprak zij zich in het openbaar steeds duidelijker uit over haar mening, vooral als zij kunstmedewerkster is geworden van het 'Handelsblad'. In eerste instantie richt Veth zich voornamelijk tegen haar kritisch werk, in een later stadium ook tegen haar persoonlijk. Na 1901 zijn er nog maar betrekkelijk weinig brieven gewisseld tussen Jan Veth en Etha Fles (d.w.z. teruggevonden in het archief Delprat). Maar ook uit de brieven aan zijn vrouw blijkt de afkeer die hij soms tegenover haar gevoelt. Als Wally Moes in Baden-Baden onder behandeling is, weigert hij min of meer om bij haar langs te komen, als Etha Fles er ook is (brief Jan Veth aan Anna Veth-Dirks, d.d. 6 oktober 1904 (Jolles)).

Van Wally Moes is uit 1900 een poging bekend om Jan Veth en Etha Fles te verzoenen (brief nr. 111 (1900)). Dit is kennelijk geweest in de periode, waarin hun meningsverschillen zo hoog waren opgelopen, dat hun verhouding daarna nooit meer helemaal goed is geworden. Wally Moes nodigt Jan Veth uit te komen dineren, waarbij ze dan ook Etha Fles zal vragen. Veth wijst dit af. In de daaropvolgende brief geeft Wally Moes toe, dat Etha Fles de eerste fout heeft begaan (de aanleiding was waarschijnlijk een stuk dat zij schreef, maar duidelijk is dit niet). Jan Veth heeft Etha Fles daarop beschuldigd van huichelarij, het schenken van onklare wijn en onwaardig gedrag. Wally Moes springt voor haar in de bres:

"[...]

Men kan Etha allerlei menselijke zwakheden ten laste leggen, maar valsheid is niet in haar ziel en dat jij zulk een uit-

legging van haar brief gaf, griede haar verschrikkelijk.
[...]" (brief nr. 112 (1900)).
Wally Moes beschuldigde Veth ervan onmenselijk te zijn door van
Ethä Fles excuses te eisen en niet gewoon haar uitgestoken hand te
grijpen:
"[...]
Is je niets aan Ethä's vriendschap gelegen beschouw dan dit
alles als niet geschreven, zij is te goed om weggeduwd te
worden.
[...]" (idem).

Biografische gegevens over Ethä Fles zijn er weinig (zie ook noot
10). In een artikel van J.C.W. van Campen (van Campen, 1957) wordt
er slechts melding van gemaakt, dat Wally Moes op bezoek komt bij
de familie Fles te Utrecht, die daar een artistiek centrum vormde.
(p.111). Van enige intieme vriendschap wordt geen melding gemaakt.

42. Fles, 1911.
43. Moes, 1961, p. 112-120.
44. Moes, 1961, p. 130.
45. Moes, 1961, p. 142-143.
46. Moes, 1961, p. 143.
47. Brief nr. 7 (1882).
Zie ook noot 228
48. Moes, 1961, p.159.
In augustus 1883 werkte ze in elk geval nog aan de Academie
(Brief nr. 9 (1883)). Volgens Derkinderen, 1908, p. 12: 1884 uitge-
schreven (einde college-
jaar?).
49. Moes, 1961, p. 159-160.
50. Moes, 1961, p. 160-183.
51. Brief nr. 11 (1884).
52. Moes, 1961, p. 180-181
53. Moes, 1961, p. 159; 184.
54. Koenraads, 1969, p. 29.
55. Moes, 1961, p. 184; 191.
56. Moes, 1961, p. 63.
57. Moes, 1961, p. 190.
Van de ontmoeting met Liebermann heeft Wally Moes verslag gedaan
in een brief aan August Allebé (brief nr. 233 (1918)).
58. Huizinga, 1927, p. 10. Contacten tussen mannelijke en vrouwelijke
studenten aan de Academie waren echter heel beperkt.
59. Brief Jan Veth aan Anna Dirks, Laren, d.d. 24 november 1885 (Jolles)
"[...]
Nu is het heusch jammer dat je niet meer in Amsterdam woont.
Ik zou je zoo gemakkelijk in kennis kunnen brengen met Wally
Moes die de eenvoud zelf is (wat ik vroeger niet wist).
[...]"
De formele verhouding tussen Jan Veth en Wally Moes blijkt uit de
brieven die zij hem schreef, waarin zij hem tot de zomer van 1885
blijft aanspreken met 'Geachte Heer' of 'Zeer Geachte Heer'.

60. De oprichtingsvergadering vond plaats in het atelier van Wally Moes (Giltay, 1976, p. 94).
Eveneens brief nr. 14 (1885).
61. Moes, 1961, p. 191.
Vanaf die tijd hebben Jan Veth en Wally Moes een uitgebreide briefwisseling gevoerd, die, voor wat haar brieven betreft, bewaard gebleven is.
62. Zie o.a. brief nr. 87 (1896).
63. Zie p. 19.
64. Huizinga, 1927, vermeldt abusievelijk, dat hij met dit stuk in 1885 gereed kwam (p. 210 onder nr. 29). Het schilderij is nu in het bezit van F.A. Moes jr.
65. Veth heeft op dat moment nog vrijwel alleen portretten gemaakt van familieleden en kennissen. Pas korte tijd later komen de opdrachten van anderen (Huizinga, 1927, p. 18).
Brief van Jan Veth aan Anna Dirks, Dordrecht, d.d. 4 december 1885 (Jolles):
" [...]
Heb ik je ook verteld dat ik in Januari of Februari een portret van Wally Moes ga schilderen? Dit verbeeldt natuurlijk een hele eer voor mij. Ik heb er wel plezier in, en het zou me een prachtige reclame zijn als ik het kon exposeren.
[...]".
66. Brief Jan Veth aan Anna Dirks, d.d. 1 september 1886 (Jolles).
67. Brief nr. 117 (1901) en nr. 119 (1901).
Vooral ook in 1908, toen ze nauwelijks meer werkte, wist hij via Johanna Scheffer een groot deel van haar werk te verkopen (brief nr. 152 (1908)).
68. Brief nr. 209 (1915).
69. Brief nr. 157 (1909), nr. 158 (1909) en nr. 161 (1909).
Ook de brieven van Jan Veth aan Anna Veth-Dirks, d.d. 31 maart 1909 en 2 april 1909 (Jolles).
Mogelijk is het geld bedoeld geweest om een nieuw huis voor haar te bouwen. Volgens de heer F.A. Moes werd dit/nieuwe huis haar cadeau gedaan door Etha Fles. In een brief van Etha Fles aan Jan Veth, d.d. 6 december 1908 (Delprat) schrijft ze echter, dat ze slechts weinig kan bijdragen aan het fonds voor Wally Moes.
70. Zie p. 26.
71. Brieven van Jan Veth aan Anna Veth-Dirks, d.d. 8 december 1896 en 30 december 1896 (Jolles).
72. Brief nr. 228 (1917).
73. Zie bijlage 1.
74. Brieven Jan Veth aan Anna Dirks, d.d. 13 augustus 1885, 20 oktober 1885, 24 november 1885, oudjaar 1885 (Jolles).

75. Zie noot 167.
Over de verhouding tussen Wally Moes en Anton Mauve is niet veel bekend. Hoewel die verhouding ook persoonlijk goed was, valt er voornamelijk iets op te merken over zijn invloed op haar artistieke ontwikkeling, zie p. 22.
76. Moes, 1961, p. 198. Brief nr. 23 (1886)
Ook vermeld in de brief van Etha Fles aan Jan Veth, d.d. 5 februari 1886 (Delprat).
77. Brief Jan Veth aan Anna Dirks, d.d. 5 mei 1886 (Jolles).
78. Zie p. 96-97.
79. Er is weinig bekend over de hoeveelheid geld die een volwassene rond 1900 nodig heeft gehad om rond te kunnen komen. In de AGN worden met het nodige voorbehoud enige cijfers gegeven (van Tijn, 1978, p. 79): een geschoold arbeider in een grote stad gaf met zijn gezin in 1889-1890 per jaar ongeveer fl. 763,— uit (idem, p. 80); dit liep op tot ca. fl. 1037,— in 1910-1911 (idem, p. 307). Dat was een redelijke beloning. Het loon van de Friese land-/boerenarbeider lag in 1889-1890 tussen fl. 230,— en 324,— per jaar (idem, p. 81). In dezelfde periode had een kleine middenstander een inkomen tussen de fl. 600,— en fl. 1000,— (idem, p. 84). Deze bedragen komen min of meer overeen met wat de Boer, 1972 (p. 11-12) noemt; hij heeft het echter alleen over de sociaal laagste arbeidersklasse.

De gegevens over de financiële positie van Wally Moes zijn de volgende:

Brief nr. 38 (1888): Wally Moes vraagt voor twee tekeningen fl. 125, per stuk, voor één andere fl. 90,—

Brief nr. 98 (1897). Ze heeft een schilderij van onbekende afmetingen verkocht voor fl. 650,—.

Brief nr. 114 (1901): Jan Veth heeft met Voskuil een afspraak gemaakt, dat hij haar werk koopt voor fl. 300,— het stuk (afmeting niet genoemd, ze mag 10 cm. variatie aanhouden) en fl. 150,— voor aquarellen.

In 1884 krijgt ze de 1e prijs van het Willink van Collemfonds, groot fl. 700,—; ze verkoopt het bekroonde schilderij voor nog eens fl. 700,—.

Als ze enige naam begint te krijgen is ze in staat om zelfstandig in haar levensonderhoud te voorzien met de opbrengst van haar schilderwerk. Ze krijgt opdrachten voor portretten. Haar prijzen blijven echter achter bij die van b.v. Jan Veth. Als haar zéekte eenmaal goed doorzet, lukt dit niet meer. Bij tijd en wijle wordt er nog wel wat verkocht, maar haar produktie is laag geworden. Ze is aangewezen op de hulp van haar familie (brief nr. 236 (1918)), W. Spakler, een neef, bouwt haar eerste huis (brief nr. 138 (1905)); en van haar vrienden (Jan Veth richt een fonds voor haar op, zie p. 12). Veel klachten over financiële problemen zijn er niet te vinden. Eén van de vermeldingen staat in brief nr. 57 (1891) Een ander in brief nr. 53 (1891), waarin ze schrijft, dat ze het niet kan betalen om éennachts de kachel aan te laten. Een erfenisje dat ze in 1915 ontving, hoeft ze niet onmiddellijk op te gebruiken, maar kan ze beleggen in staatspapieren.

Haar verhalen zullen haar wel wat hebben opgeleverd, maar veel is dat niet geweest. Van S.L. van Looy heeft ze nauwelijks iets ontvangen voor haar eerste verhalenbundel (brief nr. 178 (1912)). Willen Kloos heeft haar fl. 40,-- gegeven voor haar verhaal dat hij op 32 blz. begroot (kladboek Willem Kloos, ca. 1910-1914, [p. 125 r.] , sign. KB 69 E 27).

80. Brief nr. 36 (1888).
81. Brief nr. 37 (1888).
82. Brief nr. 48 (1890).
In brief nr. 49 (1890) spreekt ze over de Sarphatiestraat. Mogelijk heeft ze dan al het atelier Sarphatiepark 42, waarvan hierna sprake is.
83. Brief nr. 83 (1895) en nr. 84 (1895).
Haar moeder had zich in ca. 1888 op het adres Vossiusstraat 4 gevestigd. (Schröder, 1955, fol. 10b). Schröder maakt er wel melding van dat verschillende broers van Wally Moes voor korte of langere tijd hier wonen; maar Wally Moes vermeldt hij niet.
84. Ze blijkt daar ook over een atelier te beschikken (brief nr. 71 (1892)).
85. Brief nr. 42 (1889).
86. In deze tijd komt ook Richard Roland Holst geregeld ter sprake in haar brieven (brief nr. 42 (1889), nr. 45 (1890), nr. 46 (1890)). Zie ook p. 15.
87. Vertalen: brief nr. 45 (1890), 72 (1892) : Crane.
Kopiëren: brief nr. 100 (1897), 101 (1897), 103 (1898).
88. Brief nr. 100 (1897).
89. Afschrift bevolkingsregister Laren, d.d. 16 november 1979.
Op 9 maart 1898 schrijft ze aan Jan Veth, dat ze zich een week geleden in Laren heeft ingericht (brief nr. 103 (1898)).
90. Dit adres staat vermeld in het bevolkingsregister van Laren.
Omdat het het enige adres is, dat bij haar naam genoemd wordt, neem ik aan, dat dit het adres is waarop ze werd ingeschreven.
91. Brief nr. 104 (1898).
92. Brief nr. 123 (1902).
93. Catalogus, 1903.
94. Brief nr. 130 (1903).
95. Brief nr. 132 (1904).
96. Brief nr. 132 (1904).
Uit haar opmerkingen valt op te maken, dat ze kennelijk wel in staat was om zichzelf in Holland te bedruipen met portretopdrachten. Dit verblijf in Duitsland moet toch ook veel geld gekost hebben. Pas in een later stadium is er sprake van financiële hulp van familie en kennissen.
97. De laatste jaren voor deze gebeurtenissen was het contact wat minder intensief geworden. Dat zal echter voornamelijk aan het drukke bestaan van Veth gelegen hebben. Van enige verwijdering is geen sprake (brief nr. 121 (1902) en nr. 124 (1903)).
98. Brief nr. 133 (1904).

99. Brief nr. 134 (1904) en nr. 136 (1904).
100. Brief nr. 137 (1904).
101. Brief nr. 138 (1905)
Het huis wordt gebouwd op kosten van deze neef.
Het atelier heet 'De Lindenhof'.
102. Henriëtte Roland Holst maakt melding van het feit dat haar man Richard, Jan Veth goed heeft leren kennen op het atelier van Wally Moes (Roland Holst-van der Schalk, 1940, p. 88). Richard Roland Holst maakt hier ook zelf melding van:

"[...]

Het was 1889, dat ik voor het eerst bij Jan Veth aan huis ben gekomen. Daarvoor had ik hem een paar keer ontmoet op het atelier van Wally Moes..

[...]" (Roland Holst, 1933, p. 77).

Als Henriëtte Roland Holst schrijft over de mensen met wie haar man in de jaren 1887-1892 het meeste omging, geeft ze mede haar eigen waardering voor Wally Moes gestalte:

"[...]

In die jaren zijn ook een groote waardeering en warme affektie gegroeid **tusschen mijn man en Wally Moes; een dappere vrouw vol humor was zij, die met heroïsche doorzetting bleef werken, tot haar kromgetrokken vingers geen penseel meer konden vasthouden.**

[...]" (Roland Holst-van der Schalk, 1940, p. 94).

De verhouding tussen Wally Moes en de familie Roland Holst is verder moeilijk na te gaan. Henriëtte Roland Holst heeft veel brieven vernietigd bij het naderen van de tweede wereldoorlog.

Professor G. Stuiveling, die de literaire nalatenschap van Henriëtte Roland Holst beheert, deelde mij mede, dat ook hij niet over gegevens met betrekking tot Wally Moes **beschikt** (brief, d.d. 28 oktober 1979). In het door hem samengestelde 'Schrijversprentenboek' (Stuiveling, 1970) wordt als no. 82 getoond: 'Aantekeningen uit 1913, inzake ten geschenke gegeven boeken'; hierop is vermeld: "Wally" "Rousseau".

Mogelijk is het toeval, maar het huis dat in 1905 voor Wally Moes wordt gebouwd, draagt dezelfde naam als het geboortehuis van Henriëtte Roland Holst: 'Lindenhof'.

Van enige bemoeienis met het proza van Wally Moes is mij niets gebleken. Wel heeft zij propaganda voor haar werk gemaakt. Jan Greshoff schrijft in zijn recensie van Dorpsvertellingen:

"[...]

Toen ik ruim veertig jaar geleden in Laren woonde was het Henriëtte Roland Holst, die mij opmerkzaam maakte op de bijzondere verteltrant van een Larense **schilderes Wally Moes**[...]. Wally Moes had een kring van bewonderaars en dit waren almede de beste literatuurkenners van die tijd.

[...]" (zie bibliografie-recensies).

103. Brief R.N. Roland Holst aan August Allebé, d.d. 6 november 1918 (PKB) (zie bijlage 3 C).

104. Zie bijlage 6.
105. Brief nr. 140 (1906). Zie ook p. 100.
106. Brief nr. 142 (1906).
Het is vermoedelijk één van de laatste opdrachten geweest. Mogelijk wilde Veth deze opdracht samen met haar uit voeren om haar financieel of moreel te steunen. Zeker is, dat hij, ondanks de vele moeilijkheden die zij daarbij moest verwerken, het laatste wel bereikt heeft. Uit de brieven blijkt, dat Veth over het algemeen de leiding op zich nam, maar dat Wally Moes toch in het geheel niet over zich heen liet lopen.
107. Brief nr. 149 (1907).
108. Brief nr. 147 (1907) en nr. 154 (1908).
109. Brief nr. 151 (1908).
110. Brief nr. 148 (1908).
111. Brief nr. 156 (1908). Zie hoofdstuk 5.
112. Zie p. 12
De schilderijen-uitverkoop door Jan Veth via Johanna Scheffer zal in dit zelfde kader gebeurd zijn. (zie noot 67).
113. Mogelijk is hiervoor, of gedeeltelijk hiervoor de geldinzameling ondernomen. Volgens de heer F.A. Moes, die nog bij Wally Moes in dit huis heeft gelogeed, heeft Etha Fles echter dit huis voor Wally Moes laten bouwen (vgl. noot 69).
114. O.a. brief nr. 163 (1909).
115. De term 'literair' is hier niet gebruikt als waardeoordeel, maar als tegenhanger van haar schilder- en tekenwerk.
116. Brief nr. 165 (1909).
117. Dit is wat mij door haar nog levende verwanten werd verteld.
118. Brief Jan Veth aan Anna Veth-Dirks, d.d. 25 mei 1916 (Jolles) (zie bijlage 3 C).
119. Moes, 1961, p. 86.
120. Proost, 1958, p. 118. Wanneer hij daarheen was verhuisd, wordt niet duidelijk aangegeven; ergens tussen 1904-1914 (idem, p. 80).
121. Proost, 1958, p. 80.
Onder deze vrienden bevond zich ook Augusta de Wit. Of zij contact heeft gehad met Wally Moes, is verder niet onderzocht, omdat ik pas in een laat stadium achter deze mogelijke relatie kwam. Omdat zij echter tot deze kring van de Roland Holsten behoorde, is het echter wel waarschijnlijk. Augusta de Wit schreef eveneens een boek over Laren, Het dure moederschap (1907). Zie hierover p. 32.
122. Proost spreekt in het geheel niet over enige persoonlijke verbintenis. Hij noemt Wally Moes uitsluitend kort in verband met de uitgave van haar nagelaten werk (Proost, 1958, p. 102). Ook de dagboekfragmenten en aantekeningen van Frans Coenen uit de periode 1884-1922, die zich in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag bevinden, bevatten, voor zover ze leesbaar zijn, geen opmerkingen met betrekking tot Wally Moes.

123. Proost, 1958, p. 24-25; 54-59; 118.
Voor de socialistische opvattingen van Wally Moes: zie p. 77-78; 95.
en Moes, 1961, p. 202.
124. Coenen, 1920, p. [VI].
125. Proost, 1958, p. 86-100; 135-138.
126. Greshoff, 1938. p. 17-18.
127. De vrouw van Frans Coenen spreekt ze wel aan met 'Louise'. Boven-
dien blijkt uit de brieven aan Frans Coenen wèl, dat hij alleen of
met zijn vrouw bij tijd en wijle bij haar op bezoek komt.
128. Brief Frans Coenen aan Willem Kloos, Amsterdam, d.d. 12? mei 1910,
(KB sign. 69 E 8, nr. 64) (zie bijlage 3 C).
129. Brief nr. 165 (1909).
130. Vanaf de oprichting van Groot-Nederland in 1903 werd Coenen een
steeds geregelder medewerker (Proost, 1958, p. 81). In de loop
van 1914 werd hij redactielid.
131. Brief nr. 178 (1912).
132. Coenen, 1920.
133. Brief nr. 178 (1912).
134. De briefwisseling met Christiaan Moes (zie bijlage 3 A) uit deze
tijd handelt hoofdzakelijk over dit onderwerp.
135. Brief nr. 183 (1913).
136. Idem.
137. Ze blijft echter tot twee maanden voor haar dood doorgaan met
brieven schrijven.
138. Brief nr. 232 (1918).
139. Brief nr. 216 (1916).
140. Brief nr. 226 (1917), Moes, 1961, p. 200.
141. Brief nr. 236 (1918).
Een opsomming van haar vrienden onder de schilders heeft Wally
Moes in een eerdere brief aan Allebé gedaan (brief nr. 228 (1917)):
Tony Offermans en Hart Nibrig (beide dood), Roland Holst en zijn
vrouw (al 30 jaar) Anton Mauve (ws. junior), Kever, Bosch Reitz,
Jan Veth (die ze weinig ziet), zijn vrouw (komt elke veertien da-
gen een middag) Arina Hugenholtz en Thérèse van Duyl (-Schwartzé).
142. Moes, 1961, p. 200.
143. Moes, 1961, p. 15.
144. Moes, 1961, p. 203.
145. Moes, 1961, p. 203-204.
Vgl. ook Roland Holst-van der Schalk, 1979, p. 143-144.
146. In de boekuitgave is dit deel als afsluiting geplaatst aan het
einde van het boek (Moes, 1961, p. 200-209). Een aantal opmerkingen
krijgt hierdoor een wat ander kader. Ook het onvoltooide karakter
verdwijnt hiermee enigszins.

147. Afschrift bevolkingsregister Laren (N.H.), d.d. 16 november 1979.
148. Het Nieuws van den Dag van 10 november 1918 (Ochtendblad).
149. Moes, 1961, p. 34.
150. Moes, 1961, p. 62.
Derkinderen, 1908, geeft in zijn bijlagen lijsten van studenten (vanaf 1870, d.i. de veranderinge van Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Rijks Academie van Beeldende Kunsten), die de lessen hebben gevolgd. De eerste vrouwelijke student is in 1871 vermeld.
151. Moes, 1961, p. 64-67.
152. Knoef, 1948, p. 114.
Knoef is geen voorstander van de richting die de 'Amsterdamse school' voorstond. Hij vindt dat het teveel de 'typische momenten van menselijk leven' in plaats van het 'algemeen menselijke' gaf, dat het te weinig 'anecdotisch' en te veel 'zielloos documenterend' was (p. 115). Knoef wijst erop dat de 'Amsterdamse school' gemeenschapskunst wilde - kunst moest een dienende taak hebben - (p. 125). In dit verband ziet hij een relatie met de Tachtigers, die ook in het Amsterdamse milieu ontsprong, en met de opkomende sociale beweging.
153. Karakteristieken van Allebé en zijn opleiding zijn te vinden bij: Plasschaert, 1923, p. 38 e.v.; de Vries, 1943, p. 19-20; Roland Holst-van der Schalk, 1940, p. 51 e.v..
154. Fles, 1911, p. 7-8; Moes, 1961, p. 158.
155. Luns, 1941, p. 344; Koenraads, 1969, p. 48.
156. Richard Burnier: 1826 (Den Haag) - 1884 (Düsseldorf) (Thieme/Becker, 1911, p. 269-270).
157. Moes, 1961, p. 98-99.
158. Max Thedy: 1858 (München) - 1924 (Weimar) (Thieme/Becker, 1938, p. 585-586)..
159. Moes, 1961, p. 143.
160. Giltay, 1976, p. 91. Zie ook noot 60.
161. Giltay, 1976, p. 96.
162. Fles, 1911, p. 7-8; Moes, 1961, p. 158.
163. Moes, 1961, p. 158.
164. Fles, 1911, p. 6.
165. Fles, 1911, p. 12.
166. Fles, 1911, p. 11.
167. Baard, 1947, p. 6. Koenraads, 1969 geeft echter : 1886 (p. 33).
168. Veth, 1905, p. 55. Het artikel is oorspronkelijk verschenen in 1892.
169. Koenraads, 1969, p. 48.

170. Dat ze zelf zeer realistisch was, zegt Koenraads als hij met lovende woorden spreekt over haar sympathieke karakter en diep menselijk begrip voor de zorgen en noden van de Gooise bevolking. Over haar literaire werk zegt Koenraads, dat het kleurrijker was en met meer sfeer, maar ook sterker geromantiseerd dan haar picturale werk (Koenraads, 1969, p. 48).
171. Fles, 1911, p. 11; Marius, 1920, p. 241.
172. Zie p. 14.
Echter in van Harpen, 1905, wordt het tegendeel van een slechte verkoop beweerd (p. 343).
173. Brief nr. 137 (1904).
174. De gevonden recensies van haar schilder- en tekenwerk zijn beschreven in een aparte lijst in de bibliografie.
175. Het meeste van haar werk bevindt zich ook nu nog in particuliere collecties. Gezien de onvolledigheid heb ik er ook van afgezien om een opgave te doen van het mij bekende schilder- en tekenwerk.
176. Recensenten, zoals bijvoorbeeld Cornelis Veth via zijn oom, zullen haar vaak persoonlijk gekend hebben, waardoor ook het persoonlijke element in de beoordeling gaat meespreken.
177. Van enig verband is mij echter niets gebleken.
178. Het werk van Wally Moes is beschreven in bijlage 4.
179. Moes, 1961, p. 65.
180. Uit haar brieven aan Jan Veth (zie bijlage 3 A) blijkt deze belangstelling. De brieven die handelen over de literaire tijd en over haar eigen literaire werk zijn grotendeels afgeschreven in bijlage 3 B.
181. Moes, 1961, p. 192.
182. Brief nr. 31 (1887).
183. Brief Etha Fles aan Jan Veth, d.d. 5 februari 1886 (Delprat).
Over de derde aflevering van De Nieuwe Gids schrijft Etha Fles:
" [...]
Het stuk van Netscher [over Justus van Maurik] heb ik met bijzonder veel plezier gelezen. 't is wel scherp. - Wally vond het veel te hatelijk. -
[...]
Zie ook brief nr. 31 (1887).
184. Dit betreft overigens vrij summiere opmerkingen.
185. Dit boekje is in het bezit van mevrouw L. Jolles-Moes.
Het boekje was door Wally Moes in Parijs (1884) aangeschaft. Oorspronkelijk was het bestemd als een soort poesiealbum, waarin vrienden en bekenden een aan haar opgedragen stukje konden schrijven (dit blijkt uit de opdracht in het boekje, d.d. 7 september 1918). Later werden er treffende passages van door haar gelezen auteurs in overgenomen. Het bevat opdrachten van vrienden uit haar Parijse tijd, zoals Harpignies; van vrienden en kennissen, zoals Eduard von Bamberg (vgl. Moes, 1961, p. 149-150); van kunstenaars, zoals Anton Mauve en Jozef Israëls. Het bevat ingeplakte schetsjes

- gemaakt door haar jong gestorven oom Alfred Breitenstein (vgl. Moes, 1961, p. 34) en enkele schetsjes van haar zelf. Verder bevat het van een hele lijst auteurs, filosofen, schilders e.a. gedichten en prozapassages. Het zijn voornamelijk buitenlanders: Goethe, Jacques Perk, Hamerling, Gustave Mareau, Spinoza, Walt Whitman, Emerson, Maeterlinck, Schopenhauer, Balzac, Mendelsohn, Indische wijsgeren, Plato, Gerard Bilders, Auerbach, Châteaubriand, Fichte, Schelling, Busken Huet, Shaw, Shelley, Daubigny, H. Roland Holst, Romain Roland, A. Roland Holst, Dostojewski, Multatuli. In haar brieven noemt Wally Moes nog o.a. Heinrich Heine, Tolstoi, Galsworthy.
186. De eerste vermelding komt voor in brief nr. 156 (1908).
187. Brief nr. 157 (1909); nr. 163 (1909).
188. Overgeleverde mededeling van mevrouw L. Jolles-Moes. In een recensie door Jan Veth van haar Nagelaten vertellingen (zie bibliografie - recensies) komt dit echter nauwelijks naar voren.
189. Ook bij De Nieuwe Gids deed Frans Coenen dit, terwijl Jan Veth in die tijd zeer regelmatig bijdragen stuurde naar De Nieuwe Gids (kladboek Willem Kloos, ca. 1910-1914, KB sign. 69 E 27) en de verhouding van Frans Coenen tot Willem Kloos niet bijzonder vriendelijk lijkt (brief van Frans Coenen aan Willem Kloos, d.d. 12 mei 1910, KB sign. 69 E 8, nr. 64).
190. Deze relatie wordt sterk benadrukt door Brom, 1959 (p. 162-164).
191. Levenslust, p. 119 (Nagelaten vertellingen).
192. Moederhart, p. 146 (Larensche dorpsvertellingen).
193. Deze mededeling komt van mevrouw L. Jolles-Moes. Zie ook Moes, 1961, p. 210. De verhalen zijn voor het merendeel bewerkingen van de voor haar poserende modellen (meestal Larense volksmensen). Slechts op beperkte schaal is geprobeerd om dit verder te onderzoeken. Waar vergelijkbare motieven zijn gevonden in de volksliteratuur is dit aangegeven in bijlage 4.
194. H. Robbers in zijn recensie van Larensche dorpsvertellingen (zie bibliografie - recensies):
"[...]
Zij is een zeer goed schrijfster, ofschoon zij maar weinig litterair-artiste of woordkunstenares - dit nu eens in engeren zin - kan worden genoemd. Zij schrijft n.l. uiterst eenvoudig, kunstloos zou men zoo zeggen. En toch is haar werk goede, gave, zoo dan al geen gróóte kunst. Het kan haar misschien niet schelen of het kunst is. Maar het is toch kunst.
[...]" ..
Wally Moes reageert hierop in brief nr. 174 (1912).
195. Het dialect van Laren was tot voor kort nog nauwelijks bestudeerd. Meertens/Wander, 1958, verwijst naar Winkler, 1874, waarin slechts wat korte opmerkingen over het dialect staan. Meertens/Wander, 1958, noemt een aantal verhalen van Wally Moes als dialect bron. De Vrankrijker-Bussum, 1978, maakt een enkele opmerking.

Drs. B. de Haar, die een dissertatie voorbereidt over het Larense dialect, deelde mij over het 'dialect', zoals dat door Wally Moes voor haar Larense personages wordt gebruikt mee, dat dit 'doorgaans onbetrouwbaar' is (brief B. de Haar, d.d. 21 november 1979).

196. Brief nr. 218 (1916)

In hoeverre Frans Coenen ook in het dialect heeft ingegrepen valt moeilijk te zeggen, omdat er geen manuscripten van de verhalen gevonden zijn. Dat hij ingreep in haar verhalen is een mededeling van mevrouw Jolles-Moes. Het kan echter niet met documenten gestaafd worden.

Ook Jan Veth bemoeide zich, zowel inhoudelijk, als voor wat de vorm betreft met de verhalen.

Andere vrienden van haar lazen de verhalen eveneens voor publicatie, gaven daarop hun commentaar en soms verwerkte Wally Moes dat (b.v. Derkinderen, zie brief nr. 176 (1912)).

197. Brief Jan Veth aan Anna Veth-Dirks, d.d. 25 mei 1916 (zie bijlage 3 C).

198. Recensies en andere uitspraken over haar werk (zoals in herdenkingsartikelen) zijn verzameld via de gebruikelijke weg van bibliografische verwijzingen, via de meerjarige registers op (literaire) tijdschriften, Nijhoff's index, knipselarchieven van het NLME en RKD en via particuliere verzamelingen en andere openbare verzamelingen, dan de genoemde, die ik bezocht heb in verband met aanwijzingen dat daar mogelijk gegevens voor handen zouden zijn.

Vaak gaat het om ongedateerde knipsels, waaraan alle herkomstgegevens ontbreken. In die gevallen, waarin enig vermoeden bestond, is gepoogd om de bron te achterhalen.

Systematisch onderzoek in kranten en weekbladen is niet gedaan.

Met betrekking tot de twee tijdens haar leven verschenen bundels, en tot het nagelaten werk, zijn slechts betrekkelijk weinig recensies gevonden.

Het gevonden materiaal is systematisch beschreven in de bibliografie.

199. Zie noot 102.

200. Over de aanleiding tot uitgeven en over de wijze van samenstelling viel niets te achterhalen, noch bij de uitgever (brief van mevr. Josée Waerebeek, adj. dir. Nijgh & Van Ditmar, d.d. 12 november 1979), noch bij de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels.

201. Voor de geschiedenis van de uitgave en de veranderingen die door de editeur zijn aangebracht, zie bijlage 5.

202. Brief nr. 178 (1912).

203. Brief Josée van Waerebeek, d.d. 12 november 1979.

204. Brief C. van den Bosch, Wereldbibliotheek, d.d. 6 november 1979.

205. Voor de bloemlezing is mij dat medegedeeld in bovengenoemde brief (noot 203). De uitgeefster van Heilig ongeduld zegt in haar brief genoemd in noot 204, dat de oplage in korte tijd was uitverkocht.

Mevrouw L. Jolles-Moes vermoedde echter, dat het restant was opgeruimd; de heer F.A. Moes verzekerde mij, dat hij restanten, voor de brand, bij 'De Slegte' heeft gezien. (Zie ook bijlage 4).

206. Romein-Verschoor, 1935, p. 45.
207. De Wit, 1907.
Het boek speelt zich af tegen de zelfde achtergrond als de verhalen van Wally Moes, het Larense leven. Het is zeker interessanter dan die verhalen, vooral omdat het een uitgewerkte intrige bevat. Maar ook bij Augusta de Wit ontbreekt datgene, wat de roman boeiend maakt (vgl. Romein-Verschoor, 1935, p. 50). Bij beide vrouwen is geen sprake van idealisering van de Gooise plattelandsomstandigheden, hoewel Wally Moes er een romantisch element in heeft aangebracht. Wally Moes verschilt van Augusta de Wit, omdat ze niet is blijven stilstaan bij de particuliere problemen van haar personages, maar door met typen te werken een grotere geldendheid lijkt na te streven. Bovendien lijkt ze meer betrokken bij het verhaalgebeuren. Hierin gaat ze verder mee met haar intellectuele vriendenkring, waarin deze sociale betrokkenheid een tamelijk grote rol speelde, dan Augusta de Wit. Augusta de Wit is te gaaf, te objectief (vgl. Romein-Verschoor, 1935, p. 49).
208. Van Leeuwen, 1950, p. 72.
Van Leeuwen rekent Wally Moes tot een groep schrijvers, waaronder veel vrouwelijke auteurs, die hij de epigonisten van het naturalisme noemt. Ze traden voornamelijk op in het eerste kwart van de twintigste eeuw. Ze werden in de kritiek zeer gewaardeerd, vanwege het minder barre en onverbiddelijke van hun realistisch-psychologisch werk, dan het 'deterministisch-rationalisme' van hun voorgangers (Emants, Van Deyssel, Van Oudshoorn). De waarheid werd weer verbloemd met ethiek en idealisme.
209. Romein-Verschoor, 1935, p. 55.
210. Zie o.a. Moes, 1961, p. 205-206.
211. Stuiveling, 1958, p. 175-176.
212. De Meester, Robbers. Vgl. Romein-Verschoor, 1935, p. 45.
213. Stuiveling, 1958, p. 180.
214. In een artikel van P.J. Meertens over de Zeeuwse dorpsverteller Henri Eduard Beunke (1851-1925) (Meertens, 1979) komen dezelfde elementen naar voren: J.J. Cremer als voorbeeld, conventioneel taalgebruik, dialogen in dialect, kinderleed als geliefkoosd onderwerp, meevoelen met het lot van hulpeloze en slachtoffer, verfijnd sentiment en niets van revolutionaire opstandigheid, ondanks alle betrokkenheid.
215. Stuiveling, 1958, p. 81-82, verstaat onder de richting Conscience-Cremer: de dorpsnovelle, bestemd om de noden der kapitalistische werkelijkheid te ontwijken. Het heeft de tegenstelling stad-land als romantisch motief. De verhalen zijn vreemd gebleven aan de wezenlijke krachten en spanningen van het dorpsbestaan; de schrijver bewonderde het meer, dan dat hij het kende. Het gevolg hiervan was,

dat hij een sympathieke 'schijn-van-eenvoud' tot in het zoetelijke, en vaak tegelijk een amusante 'schijn-van-originaliteit' over-dreef tot het komieke.

Van deze kenmerken valt bij Wally Moes niet zo veel terug te vinden met name de overdrijving en het niet kennen van het dorpsleven is hier niet van toepassing. Hetzelfde geldt voor de moraliserende tendens, die Stuiveling bij Cremer vaststelt. Een bepaalde tegenstelling stad-platteland komt soms wel voor (Het eeuwige licht, Levenslust), maar geen van beide uitersten wordt daarbij geïdealiseerd

216. Mijn eigen oordeel komt hier wel mee overeen, hoewel ik mijzelf niet deskundig mag achten op kunsthistorisch gebied en bovendien slechts een zeer beperkt deel van het door haar gemaakte werk heb kunnen zien. (reproducties: Fles, 1911; van Harpen, 1905; Catalogus, 1903.
217. Zijlstra, 1962.
218. Brief F.E. Breitenstein, A.J.G. Strengholt's boeken b.v., d.d. 21 maart 1980, en recensie in Goois Nieuwsblad van 23 maart 1970.
219. De brieven die zich hierin bevinden zijn verzonden aan het adres van de Rijksacademie. Voor de overige brieven aan Allebé zie RPK.
De brieven van de Academie heb ik slechts in kopie kunnen bekijken. Mogelijk bevindt zich in dit archief nog meer materiaal.
220. In een enkel geval gericht aan één van hun kinderen.
221. Dit is het portret beschreven in Huizinga, 1927, p. 210 onder nr. 29. Zie ook noot 64.
222. Deze brieven zijn gezonden aan zijn privé-adres in de Kerkstraat 105 A te Amsterdam. Zie ook noot 219.
Deze brieven, evenals de volgende, waren oomspronkelijk in het bezit van mevrouw L. Jolles-Moes.
223. Zie noot 222.
224. Van deze brief bevindt zich een afschrift in het manuscript van Heilig ongeduld. Zie p. 79-81.
225. Van deze brief bevindt zich een afschrift in Moes, 1961, p. 79.
226. Van deze brief bevindt zich een afschrift in het manuscript van Heilig ongeduld. Zie p. 84-86.
227. Deze brief had als datering 1883 (slecht leesbaar echter), gezien de inhoud hoort de brief echter thuis bij de periode dat ze in München verbleef (1882).
228. De datering van deze brief kan wel juist zijn, hoewel ze in brief nr. 7 (1882) schreef dat ze net terug was uit Duitsland. In dezelfde brief schrijft ze echter dat ze onmiddellijk weer op reis zou gaan. Omdat ze na haar verblijf in München geruime tijd in Weimar was gebleven is het best mogelijk dat ze weer enige tijd in München verblijft.

229. Van de relatie tot Henriëtte Perk is niet veel bekend. Buiten deze brief kan nog gewezen worden op een vermelding in Moes, 1961, p. 159.
Een fragment van deze brief is in facsimilé afgedrukt in Zijlstra, 1962, p. 22.
230. Jan Veth was secretaris van 'De Nederlandsche Etsclub'.
231. Zie noot 230.
232. Van deze brief bevindt zich een afschrift in Sillevis/Jonker/Mulder, 1980, p. 116.
233. De aanhef luidt: 'Beste Jantje, Rietje, Bobby'. Bobby is de normale aanhef in haar brieven aan Jan Veth (of Bob). De inhoud slaat ook geheel op hem. Wie met de twee overige bedoeld worden is mij niet bekend.
234. De aanhef luidt 'Mijn beste jongens'. De inhoud is vermoedelijk wel op Jan Veth van toepassing. Wie de overige personen zouden moeten zijn, is mij niet bekend.
235. Van deze brief bevindt zich een afschrift in Sillevis/Jonker/Mulder, 1980, p. 117.
236. Van H.G. Samson wordt als adres vermeld: Overtoom 147, Nieuwer-Amstel. In de brief wordt hij omschreven als iemand met een warm hart voor kunstzaken. Deze en de twee volgende brieven hebben voornamelijk betrekking op een feestgeschenk voor Jozef Israëls, in de vorm van een door Jan Veth van hem te schilderen portret. In van Eeden/van Deyssel, 1964, p. 304 (noot bij een brief van Frederik van Eeden aan Lodewijk van Deyssel, d.d. 13 mei 1896, nr. 276) staat: "H.G. Samson, arts te Amsterdam, spande zich in deze jaren in om Kloos voor een algehele lichamelijke ondergang te behouden." Mogelijk wordt hier dezelfde persoon bedoeld.
- Deze brief en de twee volgende zijn de enige archivalia van Wally Moes in de Universiteits Bibliotheek van Amsterdam (ook de Van Eeden-collectie en de Verwey-collectie bevatten geen brieven van of aan Wally Moes).
237. Zie noot 236.
238. Zie noot 236.
239. B.L. Voskuil jr. was kunsthandelaar (Spui 16, 17 en 19, Amsterdam).
240. Zie ook noot 239.
Deze brief was bijgesloten in brief nr. 117 (1901). De brief bevat voornamelijk de mededeling, dat Jan Veth in haar naam met Voskuil kan onderhandelen. De brief is waarschijnlijk nooit aan Voskuil overhandigd.
241. In het bezit van mevrouw A.I. Hudig-Moes, Vermeerlaan 21, Bilthoven. Zij is verder nog in het bezit van een foto van Wally Moes.
242. Deze brief was, evenals de brieven nr. 168 (1910); nr. 169 (1910) en nr. 172 (1911), uitsluitend in afschrift beschikbaar.
Johan Cohen Gosshalk was schilder en schrijver, 1873 (Zwolle) - 1912 (Amsterdam) (Scheen, 1969, p. 219).

243. Zie noot 242.
244. Zie noot 242.
245. Zie noot 242.
246. Dit is een concept (onvolledig) van een brief, geschreven op de achterzijde van het jaarverslag over 1911 van 'Arti et Amicitiae'.
247. Het betreft het concept van een brief, wel gedateerd.
248. Van deze brief bevindt zich een afschrift in Sillevis/Jonker//Mulder, 1980, p. 119.
249. Het betreft het concept van een brief, geschreven op de achterzijde van een ballotage-voorstel voor de vergadering van 21 september 1918 van 'Arti et Amicitiae'. De brief reageert op brief nr. 236 (1918).
250. Het gaat hier om een poststempel van een brief die slechts in kopie is gezien. Aangezien Wally Moes reeds op 6 november 1918 was overleden, is deze datum zo goed als zeker onjuist. De brief heeft betrekking op de ontvangst van een mededeling van de Rijks-academie (waar Derkinderen directeur was), waarom zij gevraagd had. Aangezien het in verband staat met het schrijven van haar mémoires, en zij het heeft over 'Het antwoord van de Commissie van Toezicht' (waarschijnlijk is bedoeld brief nr. 2 (1878)), zal de brief gedateerd zijn tussen 1911 en 1914 (vgl. p. 64). Mogelijk kan het origineel uitsluitend geven.
251. Het betreft Arina Hugenholtz en Joh. Besier, die hem uitnodigen hen een dag te komen opzoeken. Ze zijn waarschijnlijk in Laren. (Mogelijk hoort hier ook een zekere Isser bij).
252. Mej. Koster is verpleegster in het ziekenhuis, waar haar moeder verpleegd is. Mej. Koster's broer was een vriend van de broer van Wally Moes, toen deze in Londen overleed (zie p. 96). Als afzendadres is opgegeven: Vossiusstraat 4. De brief zal dateren uit het laatste decennium van de negentiende eeuw. De naam van Mej. Koster is overigens niet op de brief vermeld.
253. Frans Coenen was een zeer geregeld medewerker van De Amsterdammer.
254. Buiten was een uitgave van dezelfde uitgever die haar laatste verhalenbundel en haar nagelaten werk uitgaf.
255. Dit bijbelcitaat staat in uitgebreidere vorm genoteerd in haar 'poesiealbum' (Jolles).
256. Brief G.J. van Suchtelen, d.d. 11 mei 1980.
257. Fles, 1911, p. 2.
In dit artikel publiceert zij o.a. de passage over August Allebé (Moes, 1961, p. 64-67). De tekst is in beide publicaties voor het overgrote deel hetzelfde. Er staan in Heilig ongeduld enkele fragmentjes, die in het artikel van Fles niet voorkomen en omgekeerd. Daarnaast zijn er enkele stilistische en grammaticale verschillen.
Uit vergelijking van de zin uit Fles, 1911, p. 2-3: "Van niemand anders op de wereld zou ik weten te vertellen hoe zij gewoon zijn aan te kloppen, maar van professor Allebé hoor ik het in den geest,

na meer dan dertig jaren nog even duidelijk alsof ik op 't oogenblik nog „binnen" moest roepen [...]” met de corresponderende zin in het manuscript (p. 127): blijkt dat 'na meer dan dertig jaren' is veranderd in 'na bijna veertig jaar', waaruit m.i. blijkt, dat Etha Fles zich inderdaad op een oudere versie heeft gebaseerd.

Een andere aanwijzing dat er een oudere versie heeft bestaan staat op p. 106 van het manuscript:

“[...]”

En nu de Benjamin, de [-tegenwoor] latere directeur van s'Rijks Prentenkabinet.

[...]”.

De eerste versie zal geschreven zijn vóór de dood van deze broer (Ernst Wilhelm, overl. 30 oktober 1912). Bij het overschrijven na zijn dood realiseerde Wally Moes zich dat 'tegenwoordige' niet meer klopte, en paste de tekst aan. De verandering is niet bij een latere correctie aangebracht!

258. Dat ze hiermee in elk geval vóór 1914 mee begonnen is, valt af te leiden uit de opmerking in het laatste deel van haar herinneringen, dat het dan juni 1917 is en dat ze na bijna drie jaar zal proberen haar werk aan deze herinneringen voort te zetten (Moes, 1961, p. 200-201).
259. Brief nr. 238 (1918).
260. Moes, 1961, p. 5-7.
261. Zie p. 93.
262. Mogelijk zijn het normale 'schoolcahiers' die later ingebonden zijn. Wally Moes schijnt meestal gewerkt te hebben in dit soort cahiers. Het is ook te zien op een foto van haar uit 1915 (Moes; Delprat).
263. De verschillende handschriften zijn waarschijnlijk van de verzorgsters of huishoudsters van Wally Moes.
264. Het gaat om herhaling van zinsfragmenten; het invoegen van woorden uit nabijgelegen regels, die op de foutieve plaats volstrekt onlogisch zijn; het vergeten van woorden, waardoor zinnen volledig ongrammaticaal worden. Bij correctie van het manuscript zijn deze fouten meestal hersteld (over het algemeen in hetzelfde handschrift als de tekst zelf).
265. In de verantwoording bij Heilig ongeduld wordt gezegd, dat ze de latere fragmenten dicteerde (Moes, 1961, p. 211), maar uit haar brieven van na 1916 blijkt, dat ook spreken in de latere jaren zeer moeilijk was, door aantasting van keel en longen (brief nr. 216 (1916), en Moes, 1961, p. 200).
266. Deze nieuwe paginering is ook in het getypte manuscript overgenomen (zie p. 67), maar niet in de boekuitgave.
267. Zie ook p. 69.
268. De verdere geschiedenis van het manuscript berust voornamelijk op mondelinge mededelingen van mevrouw L. Jolles-Moes en in mindere mate van de heer F.A. Moes. Indien deze mededelingen ondersteund of aangevuld konden worden vanuit andere bronnen, is dat vermeld.

269. Deze datum berust op de lijst die voorin het uitgetypte manuscript is opgenomen, met het verzoek daarop naam en datum in te vullen als het werk door iemand gelezen was. De eerste vermelding is: "Chr. Moes. - 16. Juli 1928 - 29 Juli -".
270. Het handschrift, waarin de opmerking op p. [III] van het typoscript (zie p. 67) is geschreven, is hetzelfde handschrift als dat waarin de verbeteringen zijn aangebracht op grond van vergelijking met het manuscript (zie p. 67). Mogelijk is de in die opmerking genoemde mej. Spakler degene die het manuscript heeft uitgetypt, of die daartoe opdracht heeft verstrekt.
271. Schröder, 1955, drukt enige op dat moment nog niet gepubliceerde fragmenten van de autobiografie af (zie p. 62). De auteur deelde mij telefonisch mede, dat hij het manuscript gezien had bij de heer C.J. de Bruyn Kops (vgl. noot 5). Deze berichtte mij, dat hem daar niets van bekend was (brief, d.d. 23 januari 1980). Op dat moment vroeg ik enkel naar een manuscript, omdat mij toen niets bekend was van uitgetypte exemplaren. Omdat geen van de leden van de familie Moes die ik daar naar gevraagd heb, wist waar het origineel zich bevond, houd ik het er tot nader bericht op, dat het wel in het bezit van de heer De Bruyn Kops is.
272. Mevrouw Jolles deelde mij mede, dat het typoscript zolang zij het kende op dezelfde wijze was ingebonden als het nu is. De wijziging in de laatste twee hoofdstukken is dus veel eerder aangebracht, en niet pas bij gelegenheid van de boekuitgave (zie p. 69).
273. Zie ook noot 269 en 270.
274. In het handschrift van Wally Moes wordt geen verschil gemaakt tussen 'y' en 'ij', wat bij het overtypen heeft geleid tot een keuze. In het manuscript wordt meestal geschreven 'eenigzins', dit is vrij consequent veranderd in 'eenigszins', etc.
275. Zie noot 272.
276. Een vergelijking tussen de volgorde van de hoofdstukken in de verschillende stadia van de tekst, is gegeven op p. 70.
277. Schröder, 1938. Zie ook p. 62 en p. 77.
278. Brief F.A. Moes (1895-1949) aan zijn neef Christiaan Moes (1879-1964), d.d. 14 december 1938 (Jolles), geschreven als reactie op een brief van de laatste (deze brief is niet gevonden).
279. Brief J.Q. van Regteren Altena aan Christiaan Moes (1879-1964), d.d. 8 februari 1961 (Jolles). De namen van J.Q. van Regteren Altena en diens vrouw staan vermeld in de lijst van lezers van het typoscript.
280. Brief N.A. Donkersloot aan Christiaan Moes (1879-1964), d.d. 1 mei 1961 (Jolles). Hij raadde hem aan om voor de uitgave te gaan naar Bert Bakker, vanwege diens relatie met A. Roland Holst. Waarom deze relatie wordt gelegd is mij niet duidelijk. Van de relatie tussen Wally Moes en Henriëtte Roland Holst was mevrouw Jolles die voortdurend op de hoogte werd gehouden van de ontwikkelingen rond de uitgave, niets bekend. Het is niet waarschijnlijk dat Donkersloot op die manier verband heeft gelegd.

281. De keuze voor deze uitgeverij is gebaseerd op een persoonlijke voorkeur, op de hoop dat voor de uitgave niet gerekend wordt op een bijdrage van de familie, en op het feit dat de W.B. in 1954 de Jeugdherinneringen van Marie Cremers opnieuw had uitgegeven (Cremers, 1954). Het leven van Marie Cremers speelde zich af in ongeveer dezelfde tijd en in een vergelijkbaar milieu als dat van Wally Moes in haar jeugd.
282. Haar houding tegenover joden kan m.i. op geen enkele manier als negatief worden uitgelegd, ook niet gezien het feit dat het ver voor de tweede wereldoorlog werd geschreven, maar pas erna werd uitgegeven.
Naast de normale menselijke omgang met joden, **waren de mensen** uit de joodse wijken (en natuurlijk speciaal in Amsterdam) zeer gewild onder de schilders als model, vanwege hun vaak schilderachtig uiterlijk. Dat was niet alleen zo bij Wally Moes (zie brief nr. 63 (1891)), maar ook bij b.v. Max Liebermann, zelf joods (Zie Sillevis/Jonker/Mulder, 1980, p. 12).
283. G.J. van Suchtelen schreef mij (d.d. 11 mei 1980), dat de weglatingen plaats vonden op voorstel van mevrouw Jolles (om zekerheid te verkrijgen, verwees hij mij echter naar de correspondentie over de uitgave, die naar het Letterkundig Museum zou zijn gegaan; daar weet men echter van niets). Mevrouw Jolles zegt geen enkele bemoeienis te hebben gehad met de uitgave zelf. Zij had alleen haar vader aangezet om te proberen het manuscript gepubliceerd te krijgen. Haar vader was, naar zij dacht, ook niet betrokken bij de ingrepen in de tekst. Zij verkeerde in de veronderstelling dat Van Suchtelen geheel zelfstandig had kunnen beslissen wat uit het manuscript geschrapt moest worden. Als andere mogelijkheid verwees zij mij naar de heer F.A. Moes. Deze beweerde echter ook geen hand te hebben gehad in de weglatingen uit de tekst. Hij moet als rechthebbende echter zeer zeker bij de uitgave betrokken zijn geweest, mede gezien zijn mededeling aan mij, dat de keuze van de titel van het boek wel door hem werd gedaan.
Het waarschijnlijk is dat de schrappingen in eerste instantie zijn aangebracht in het manuscript, met potlood. In hetzelfde handschrift zijn ze daarna overgebracht in het typoscript, dat de heer van Suchtelen tot zijn beschikking kreeg om de tekst persklaar te maken. (zie p. 68).
284. Zie bijlage 5 B.
285. De correctie van de spelling zouden ook zonder tussentijdse spellingswijziging nodig geweest zijn. De spelling van Wally Moes is niet altijd even consequent.
286. Zie ook p. 65 en p. 66.
287. Mededeling van de heer F.A. Moes zelf. In het manuscript, dat geen titel draagt, bevindt zich een los lijstje met verschillende mogelijkheden voor titels, naar zijn zeggen van zijn hand. Aangezien de aantekeningen in het manuscript zeer summier zijn, valt niet te zeggen of het hier om hetzelfde handschrift gaat.

288. Bij het aangeven van de pagina-nummers is soms gebruik gemaakt van de volgende notatie: [1+]<2>; betekenis: '1' is gewijzigd in '2'.
289. Helaas was het niet mogelijk om hierbij de corresponderende pagina's in het typoscript aan te geven, omdat ik het manuscript en het typoscript niet gelijktijdig heb kunnen raadplegen en alleen van de werkelijk geschrapte passages aantekening had gehouden.
290. In het manuscript is aangegeven dat 'zou' en 'zij' in de volgende zin geïnverteerd zouden moeten worden, en dat 'zij' met een hoofdletter geschreven moest worden.
291. Hierna is aangegeven, dat de zin: "Nu had hij zich [...]" veranderd moest worden in: "Hij had zich [...]" .
292. Wally Moes schrijft de naam van Alberdingk Thijm over het algemeen met een 'h' in plaats van een 'k'.
Ten gevolge van het feit dat ze geen onderscheid maakt tussen 'ij' en 'y', staat in het typoscript en de boekuitgave 'Thym'.
293. De term 'kwekelingen' slaat op het feit dat de Rijksacademie ook voor het onderwijs opleidde (Derkinderen, 1908, p. 28).
294. In het manuscript aangegeven vanaf het begin van de alinea.
295. De volgende woorden in het manuscript zijn: "Ik ging naar Oosterbeek [...]", hiervan is de 'i' in een kapitaal veranderd.
296. Deze passage is in het manuscript niet gemarkeerd.
297. In het manuscript is het te schrappen gedeelte pas gemerkt vanaf: 'Prins Reusz' (ms. p. 262).
298. Het inverteren van de woorden 'woonde' en 'zij' is niet in het manuscript aangegeven.
299. Gezien de uitdrukkingen hierin: 'typisch joods' en 'onmiskkenbaar Semitisch' echter wel waarschijnlijk.
300. Na het einde van deze zin was een teken geplaatst, dat de geschrapte passage hier had moeten eindigen.